

TRES PRIVILEGIS D'ALFONS IV A BARCELONA, SIGNATS PER ARNAU FONOLLEDA

JOAN RUIZ I CALONJA

Els documents a què em refereixo no són inèdits; tenen prou importància perquè hagin estat objecte de selecció a les grans col·leccions de textos¹. Es tracta de tres privilegis atorgats pel rei Alfons IV de Catalunya-Aragó, dit el Magnànim, a la ciutat de Barcelona, en dates diferents i a instàncies dels ambaixadors dels Consellers de la ciutat. Els temes tenen actualitat i potser per això resultarà escaient de recordar-los ara: la construcció del port, la fundació de la universitat i l'edificació de la Rambla.

Si els presento, però, aprofitant aquesta avinentesa, és amb la intenció de relacionar-los entre ells per una coincidència no pas casual: la justificació preliminar dels privilegis, que utilitza totes tres vegades els mateixos arguments, per mitjà d'uns preàmbuls probablement escrits, o si més no inspirats, pel mateix secretari que els signa per manament del rei, el barceloní² Arnau Fonolleda.

Fonolleda és un personatge conegut, però que hauria de ser més estudiat. És sabut que fou secretari i després protonotari del rei, segurament el que el va seguir més constantment en el seu itinerari³, i també Batlle General de Catalunya (1446), càrrec que exercí per delegació⁴ mentre era a Itàlia i personalment,

1. De tots tres se n'ha conservat més d'una còpia. En dono la referència completa més avall. La versió en què em baso és treta dels registres de la Cancelleria reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), n. 2.769, fol. 43; 2944, 100v, i 2618, 68v i 85v.

2. Figura com a "fill e natural de aqueixa ciutat" en una carta del 2 d'agost de 1444, de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), CCO vol 14, f. 119 (Madurell, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón, 1435-1458*, Barcelona 1963).

3. M'atreviria a afirmar-ho després de comparar per damunt l'itinerari de Fonolleda, que tinc anotat entre 1432, quan era escrivà de manament, i 1458, amb el del rei publicat per Giménez Soler (*Itinerario del rey don Alfonso V de Aragón*, Saragossa 1909). És secretari des de 1436 (ACA 2923, 64), segons consta quan s'estén l'ordre de pagar-li els sous que se li deuen, el 31 de juliol de 1445, i protonotari des de 1448, a la mort de Ferrer Ram (Madurell, *op. cit.* p. 212 i ACA 2730, 146v i altres).

4. Nomenat el 27 de juny de 1446 per mort de Joan de Corbera (ACA 2598, 148; 2719, 10; 2940, 13). Capmany dóna la data de 1448. Qui regeix la batllia en nom seu és Jaume Gener, potser cunyat seu, ja que era casat amb Isabel Gener, designació confirmada pel rei "per no separar-lo per ocasió de regir la dita batllia de nostre servei, on continuament lo havem necessari" (ACA 2654, 25).

ja mort el rei Alfons (1458), el 1460 i el 1461 almenys⁵. Devia tenir vuitanta anys llargs quan va morir, l'abril de 1475⁶. I és sabut també que tenia la confiança dels consellers de Barcelona, que li recomanaven els ambaixadors i fins li adreçaven la correspondència a casa seva. Fonolleda, malgrat la seva llarga absència de quasi una trentena d'anys, s'interessava pels afers de la seva ciutat⁷ i, concretament, així ho va fer en aquestes tres ocasions.

En el seu aspecte de secretari polític, podem tenir-ne una idea llegint l'estudi de Ryder, on és citat sovint, si no ens volem limitar a treballs ja clàssics sobre aquest regnat com ara el d'Ametller⁸. De la seva relació amb la ciutat de Barcelona, i especialment amb els consellers, en podem saber força detalls aportats per Madurell⁹, i ben segur que una recerca sistemàtica a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona ens aclariria més aspectes de la seva biografia relacionats amb la seva ciutat, on tenia la casa al carrer de Mercaders. Encara hi ha un tercer caire de la personalitat de Fonolleda, que ha estat destacat per Rubió en diversos treballs sobre la cultura del temps del Magnànim i que assenyalàvem també fa anys en un treball nostre: el d'home interessat per la cultura i relacionat amb els humanistes italians de la cort de Sicília i Nàpols¹⁰.

5. En un memorial dels ambaixadors de Ferran de Nàpols al rei Joan II, de juliol de 1458, consta que Fonolleda ha estat al servei d'Alfons des dels vint-i-cinc anys i que en fa vint-i-cinc més que no ha tornat a la seva pàtria i casa servint el rei "no absentant-se'n un sol dia".. (Messer, *Le codice aragonese*, París 1912, ps. 8-9). Tot i que el mateix agost de 1458 Joan II l'insta a tornar amb la documentació dels regnes italians (ACA, 3406, 3, 3v, 8), el gener de 1460 encara és a Nàpols (ACA, 3408, 116v). És a Barcelona el juliol, on rep fusta per a mobles a utilitat de l'arxiu reial: la conservació dels registres d'Alfons que "havem fet venir del reyalme de Nàpols" (ACA 3408, 168v). L'última notícia documental com a batlle general que en tinc és del 5 d'agost de 1461 (ACA 3419, 29v). Capmany diu que ho va ser fins al 1464 (*Memorias históricas*, IV, p. 128; a la 2ª edició, vol. II 2ª part p. 270).

6. Arxiu Diocesà de Barcelona, Llibre de Definició de Testaments, any 176-177, foli 111v (Notícia que m'havia facilitat el senyor Madurell de bona memòria).

7. L'any 1444, en la concessió de certs privilegis demanats pels consellers de Barcelona al rei, Fonolleda hi ha intervingut i deia als missatgers: "Lexats-ho tot a mon càrrech". (Madurell, *op. cit.* 196). El 1452 el síndic Antoni Vinyes s'allotjava a casa seva (*Ibid.* doc. n. 146); i els missatgers de l'any següent escriuen elogiant Fonolleda, "lo qual aqueixa ciutat no ha solament per fill e natural ciutadà, mes encara per protector, endressador e para..." (*Ibid.* p. 425).

8. Ryder, Alan, *The Kingdom of Naples under Alphonsus the Magnanimous*, Oxford 1976. Vid. l'índex onomàstic i especialment ps. 230-232.— Ametller, *Don Alfonso V de Aragón en Nápoles*, Girona 1903, vol. III. Ja el 1436 intervé en documents i memorials diplomàtics: als ambaixadors a Basilea, al duc de Milà i al papa (ps. 578, 588). Fins al 1449 són innombrables (*Ibid.* III, apèndix II, *passim*). Vegeu també Dora Musto, a "Archivio Storico per le province Napoletane", 1980. ps. 179 i 181.

9. Madurell, *op. cit.*

10. *Valor literario de los preámbulos de la cancelleria real catalano-aragonesa en el siglo XV*. "Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XXVI, 1954-56, ps. 224-227. Vegeu també Rubió, *Sobre Saltusti a la cancelleria catalana*, a "Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte spaniens", 21 Band, Münster Westfalen 1963, p. 244. És coneguda la seva relació amb el Panormita (tot i que no va tenir-hi correspondència, que sapiguem, com els secretaris Olzina i Martorell, perquè s'hi devia comunicar de paraula a la cúria) i amb Lorenzo Valla. Intervé com a secretari en diversos afers culturals del rei: la traducció de les *Polítiques* per l'Aretino, una versió de Sant Ciril o la traducció d'Arrià que feia el Facio i continua a la seva mort (1457) Giacomo Curlo, que la dedica al rei i el 1459 la fa precedir d'una carta a Fonolleda. És ell qui escriu també les cartes a Daniel Florentino, Leonardo da Bisuccio i Donatello que Rubió publicà ("Miscel·lània Puig i Cadafalch", Barcelona, IEC, 1947-51, vol. I, 25-35). A la segona d'aquestes (1449) hi troba una (...)

És en aquest vessant de Fonolleda, l'home que tracta els humanistes i que sent com ells la preocupació per l'estil llatí, que voldria situar la comparació d'aquests tres preàmbuls de privilegi que segueixen. És a dir, prescindint de la "tramitació" dels afers, o si més no limitant-nos a dades significatives, i només alludint el contingut "legal" dels documents, sense entrar en l'anàlisi de les concessions, em voldria centrar en la manera com Fonolleda justifica aquestes concessions, cosa que constitueix l'objectiu d'aquestes peces diplomàtiques que anomenem preàmbuls. Voldria de passada cridar l'atenció dels llatinistes, que podrien estudiar els textos molt millor que no pas jo.

I és curiós, com deia, de constatar aquesta idea reiterada que Fonolleda utilitza en tots tres casos: l'elogi de Barcelona amb evocació de les seves qualitats com a ciutat, a la qual només manca, per fer-la més esplèndida, si no la més excel·lent, cada vegada la cosa que és objecte de privilegi: el port, l'Estudi general, l'edificació a la Rambla.

1. El 8 de desembre de 1438, a Gaeta, el rei Alfons signa el permís de construcció del port de Barcelona¹¹, instat pels consellers a través dels legats Joan Llull i Bernat Çapila, que són adreçats a Fonolleda: "És mester haiats lo honorable N'Arnau Fonolleda, secretari del senyor rey, com se diga que, si no ell, altre no ho sabria declarar"¹².

El text dispositiu del privilegi diu que podran construir el port o moll al lloc o llocs on els plaurà i per mantenir-lo podran posar drets d'ancoratge a qualsevol mena d'embarcacions, grans o petites, de veles quadres o llatines, naus, galeres, galeasses, bergantins o altres, armades o no, siguin de vassalls del rei o d'altres regnes, comunitats i terres estrangeres, de qualsevol nació que fossin.

No fa pas gaire temps que Fonolleda és secretari, uns dos anys, bé que ja treballava a la cancelleria i hi havia estat escrivà, de registre i de manament; però ja ha redactat més d'un preàmbul de document sortint-se de les fórmules rutinàries, que són les que utilitzaven normalment ell i tots els secretaris -inclosos, quan en fan, els humanistes-. I ja ha fet amistat amb algun d'aquests, com Lorenzo Valla, que aquell any 1438 justament fa precedir la seva versió de les *Faules* d'Isop d'una carta a Arnau Fonolleda, poc després d'una de recomanació del rei redactada pel secretari on aquest fa l'elogi de l'eloqüència de l'humanista¹³.

En la justificació de les obres del port de Barcelona, Fonolleda troba ocasió d'esplaiar-se en un llatí que té ressons de lectures clàssiques, si les meves

reminiscència d'Horaci o de les Tusculanes. Firma també totes les cartes relatives a tapissos i altres objectes d'art que el rei fa comprar a Flandes (1450-1452 entre les quals destaca especialment la que agraeix a Felip de Borgonya el present d'un rellotge excepcional: "organa horilogium prestigium (ita enim appellandum est)" (C. Marinisco, *Les affaires commerciales en Flandre d'Alphons V d'Aragon roi de Naples*, "Revue historique", gener-març 1959). Del seu concepte sobre la cultura pot ser emblemàtica aquesta frase: "Licet enim et doctet quempiam suum affinem, circa sciencias adquisendas, nedum pecunia uerum etiam si oportuerit sanguine subuenire" (ACA, 2867, 132).

11. ACA, 2769, 43. Publicat per Capmany, II, doc. CLI, tret del Llibre Vermell de l'AHCB, III, 76 (en parla a I, p. 53); també a la *Colección de Documentos Inéditos* (CODOIN), vol. XLIII, 233, doc. 387. Ho explica Duran i Sampere, *Barcelona i la seva història*, vol. I, Barcelona 1973, ps. 149-154.

12. AHCB, CCO, vol. 9 (1437-39), fol. 129. Aportat per Madurell, *Op. cit.*, p. 133.

13. ACA, 2830, 104.

mancances en llatí no em fan errar. Qualsevol lloc i ciutat, diu el preàmbul, sol ser lloat per aquestes qualitats: que el lloc sigui espaiós com a plana marítima i agradable i que sigui útil per la salubritat i la fertilitat; que la ciutat sigui venerable pels seus egregis temples, segura per les seves òptimes muralles, bonica per aquests i altres edificis. I tot això ho té la ciutat de Barcelona, talment que sembla que no li manca sinó el port o moll per un amarratge més còmode, cosa que comporta utilitat i esplendor de la ciutat. I resulta que quan el rei ja ho considerava, els consellers també han decidit de demanar-li-ho.

Cum omnis locus atque urbs his rebus laudari soleat: quod locus quidem sit spaciosus ut maritimus, planus, amoenus, quod utilis ut saluber ac fertilis; urbs uero quod uenerabilis ut in egregiis templis, quod tuta ut in optimis muris, quod pulchra ut in his ac ceteris aedificiis. Atque cum haec omnia dictae ciuitati Barchinonae ita adsint ut nihil ei praeter commodiorem stationem portus et seu molli deesse uideatur, quae res non parum et utilitati et splendori ciuitatis conducit, euenit ut, quod ipsi iam nostra sponte facere destinaueramus, uos idem a nobis petendum duxeritis...

Uns anys després (1445), Fonolleda haurà de justificar el permís de construcció d'un altre port, aquest a Palerm, Sicília¹⁴. Certament els arguments d'utilitat seran semblants, però no hi haurà l'elogi de la ciutat i sí, en canvi, l'esment de la glòria que això comporta a la corona. Convé comprendre molt i molt –ve a dir– quanta dignitat porta a les ciutats, principalment les que tenen mar, tenir un port on, quan ve la dura tempestat, els navegants puguin refugiar-se com els ciutadans dins les muralles; quant de glòria i lloança en resulta per als reis i prínceps que les tenen i d'utilitat i comoditat per als habitants; i com serà de bo per a salvar homes i evitar despeses i naufragis; i les ciutats que tenen port a la costa en són exemple.

La redacció no és tampoc formulària i hi destaquen uns períodes amples i retòrics, amb repetició inicial de "quantum", i el verb principal gairebé al final de tot el preàmbul:

Quantum amplitudinis, decoris et dignitatis urbibus et ciuitatibus, eis praesertim quae situm coniunctum mari habent, accedat portum in littoribus habere constructum, quo, saeua ubi incidit tempestas, sese nauigantes aequae ac ciues intra moenia recipiant et tueantur; quantum gloriae et laudis regibus et principibus, quorum sub imperio et gubernatione tenentur, comparetur; quantum ipsorum reipublicae ciuibus et incolis utilitatis et commodi proueniat; quantum hominum consulatur saluti; quantum denique dispendii et naufragii deuitetur, satis ac super deprehendere (?) licet, eaeque ciuitates et urbes quibus portus in littore est exemplo fiunt.

14. ACA, 2849, 197.

2. El 3 de setembre de 1450 el rei signa el privilegi de fundació de l'Estudi General de Barcelona¹⁵. L'ambició venia de lluny. Hi havia estudi general a Lleida des del 1300, amb exclusiva sobre els estudis de dret, medicina i filosofia, i el 1350, el mateix any en què es funden els de Perpinyà i Osca, Pere III denega la petició de traslladar el de Lleida a Barcelona¹⁶. El 1398 és el rei Martí qui proposa la creació d'un estudi general a Barcelona, però el Consell de Cent s'hi nega, i novament el 1408, per causes complexes, entre elles una qüestió de competències, que ja han estat estudiades¹⁷. El rei, tanmateix, ha estimulat l'Estudi d'Arts i Medicina a partir de 1401 i, ja en època del Magnànim, el 1448, la pressió de la ciutat fa que se'n parli al Consell. L'abril de 1450 es remou el tema, s'aprova, s'encarrega la gestió als legats Joan de Marimon i Bernat Çapila que eren a Nàpols per altres afers, i se'n busca informació a Perpinyà. El síndic de Perpinyà escriu a Marimon¹⁸ dient que, a parer seu, han d'obtenir una provisió del papa i una altra del rei per tenir estudi general de teologia, cànons i lleis, perquè de medicina i arts ja n'hi ha. Un cop més els ambaixadors s'adrecen a Fonolleda, que ja és protonotari, i obtenen les dues llicències que pretenien: la de l'Estudi General i la de les obres de la Rambla que veurem tot seguit. El 2 de setembre els missatgers són rebuts pel rei i l'endemà els signa el privilegi, que Fonolleda ja havia redactat ell mateix, i signat com a protonotari, en comptes de fer-lo fer per un secretari i revisar-lo ell. No sols s'hi reconeix el dret de fundar estudi general en sacra teologia, dret canònic i civil, filosofia moral i natural, les set arts liberals i medicina, sinó també altres ciències, doctrines i facultats.

El preàmbul del document ho justifica com dotze anys enrere, en un to que Rubió qualifica de "noble estil llatí"¹⁹, d'aquesta manera: Tot i que la nostra ciutat de Barcelona destaca entre les altres ciutats nostres per la seva administració, i quasi totes les altres miren de governar a exemple d'ella, tanmateix li falta una sola cosa per a equiparar-la a les altres i, si és permès de dir-ho, superar-les: que no pot expedir títols de ciència. Si ho fes, els habitants de la ciutat i de la rodalia que ja són prudents es podran fer savis i els que no tenen prou lletres se'n procuraran més fàcilment.

Val la pena de remarcar que aquests arguments, que reproduïxen, en la primera part almenys, els ja utilitzats per Fonolleda en el privilegi sobre el port, eren expressats de forma molt semblant, en català, a l'acta del Consell de Trenta de la ciutat de Barcelona de 29 de febrer de 1448, on, per manca d'unanimitat,

15. ACA, 2944, 100v. El van publicar i utilitzar els Drs. Antonio de la Torre i Jordi Rubió a *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona. Preliminares (1289-1451)*. Barcelona 1971, n. 152, p. 257, transcrit del document original, el pergami de l'ACA, CC 386. Havia estat publicat abans per Bofarull a CODORN, volum VII, p. 15, n. 154; després, al volum XLIII, p. 247, n. 403.

16. A. de la Torre, *Reseña histórica y descriptiva de la Universidad de Barcelona*. Barcelona 1929.

17. Rubió, a la introducció, notes i comentaris de *Documentos, op. cit.*... en dona la bibliografia (v. especialment pàgines 52* a 60*).

18. Madurell, *op. cit.* n. 220; *Documentos...*, n. 146.

19. *Documentos...*, p. 24, nota 18. Mariàngela Vilallonga, a qui em plau d'agrair l'observació, em fa notar que l'expressió "inter alias... caput extulit" procedeix de la primera *Bucòlica* de Virgili, vers 24.

es va deixar el tema sobre la taula²⁰: “en aquesta ciutat són totes coses pertanyents a ciutat insigne i notable, sinó que ych fall estudi general, que l'ennobriria molt, e los fills dels ciutadans haurien ocasió de adquirir sciència e la dita ciutat ne reportaria gran profit e fama; però per altres eren dites moltes coses en contrari...” Si són els consellers els que han trobat la idea justificativa, o si tenen present la de Fonolleda sobre el port de deu anys enrere, és cosa que no podem saber. Ens hem de limitar a constatar la similitud. La segona part, encertada com assenyala Rubió²¹, sembla una hàbil i diplomàtica “fioritura” sobre el text dels barcelonins.

Etsi nostra ciuitas Barchinonae, cum propter multa tum ob eius reipublicae gubernationem inter alias ditionis nostrae ciuitates caput extulit, et iam paene omnes aliae quas diximus ad instar illius sese gubernare et rem publicam exercere studeant, unam tamen solam rem ad caeteras huius orbis ciuitates aequiparandas et, si fas est dicere, exsuperandas, deesse ciuitati eidem arbitramur: quoniam non ita ut expediret in cuiuslibet scientiae facultate ibidem opera datur. Quod si fieret, ciues et incolae dictae ciuitatis et etiam circumuicini ex sapientibus scientifici fierent, et hii qui haud pingui superlectile abundant, facilius litteris operam darent.

3. Dies després, el 21 de setembre de 1450, la mateixa ambaixada de Joan de Marimon i Bernat Çapila obté, gràcies als bons oficis de Fonolleda davant del rei, la llicència per a construir a la Rambla cases i edificis contigus i adossats a les antigues muralles, que comencen a la porta de Santa Anna i acaben a la porta de les Drassanes²². Aquesta edificació es podrà fer sense pagar censos o tributs ni a la cúria reial ni al comú de la ciutat. Els ambaixadors dels consellers agrairan després a Fonolleda tot l'interès que ha posat en aquests dos afers –el de l'Estudi General i el de la Rambla– i d'altres, amb el detall de regalar-li una mula i 100 ducats en metàl·lic²³.

Un cop més la justificació expressada al preàmbul ens indica l'afany del protonotari per elaborar la prosa llatina fora dels models formularis: Ens preocupa molt, hi ve a dir, que les nostres ciutats, en edificis i altres coses que

20 Bofarull, *Los condes de Barcelona vindicados*, II, p. 312; *Documentos...*, n. 144; Sanabre, *Alfonso el Magnánimo, promotor de la fundación de la Universidad de Barcelona*, a “Estudios sobre Alfonso el Magnánimo”, Universitat de Barcelona 1960, p. 200.

21. *Documentos...*, p. 62*.

22. ACA, 2618, 68v i 85v, en dues versions diferents. Al costat de la primera diu “non fuit expedita sub hac forma” i remet a la segona. Caldria comparar amb detall els dos textos; mirats superficialment, les diferències em semblen de matís més que de fons. Val la pena de notar potser que al preàmbul del segon text, el definitiu, hi ha una discrepància: en lloc de “discessum” (que he vist sovint emprat en aquesta època, si no m'equivoco, en el sentit d’“absència”), com diu a la primera versió, posa “decessum” (que pot significar més habitualment “defunció”). Veig que Du Cange i els altres repertoris lèxics no ho recullen. He mantingut a la transcripció la primera forma. Madurell (*op. cit.* p. 53) cita l'original (ACA, Pergamins d'Alfons IV, n. 385 i 404). També ha estat publicat a CODOIN, volum XLIII, p. 250. n. 404. Vegeu també Duran i Sampere, *Barcelona...* I, ps. 499-505. Diu que el 1443 el Consell dels Trenta ja se n'ocupava, de la Rambla, i que llavors devia ser poc o molt urbanitzada (p. 503).

23. Madurell, *op. cit.*, 57.

concerneixen llur creixement, augmentin en temps nostre. I si bé la nostra ciutat de Barcelona, tant per la seva òptima situació com per l'exceïlent cura dels qui la governen, té totes les condicions que la fan esplèndida i noble ciutat, desitjant tanmateix que encara pugui ser més esplèndida i sobretot en la part de la ciutat que, durant la nostra absència de les terres d'occident, ha crescut i s'ha ampliat, a la gran i ampla plana que s'anomena en llengua vulgar la Rambla, no pas sense grans despeses condicionada per eixamplar la ciutat, i volent igualment...etc. Hi apareixen els dos elements mateixos que en el document sobre la universitat: l'elogi de la ciutat i, de passada, el dels qui la regeixen. Fonolleda sabia quedar bé.

Ingens studium ac solers cura nobis inest ut nostrae ciuitates et aedificiis et ceteris aliis illarum amplitudinem concernentibus nostris temporibus accrescere uideantur. Et quamquam nostra ciuitas Barchinonae, tum propter illius optimum situm, tum praestantia ac uirtute et curiositate quadam rem publicam illius exercentium, omnes quas ad bene recteque compositam et splendidam ac nobilem ciuitatem pertinent obtineat conditiones, cupientes tamen ciuitatem ipsam effici splendidiorem, et praesertim in ea parte eiusdem ciuitatis qua post nostrum a regnis et terris occiduis discessum, quadam maxima ac lata planities uulgo dicta La Rambla, antiquis moenibus ciuitatis ipsius contigua, non sine arduis pecuniarum summis per ipsam eadem ciuitate amplificanda et adaugenda condita fuit; et item uolentes...

No era únicament per Barcelona que Fonolleda s'interessava, és clar. Ja ho hem vist a les notes precedents. Ni era l'únic que ho feia. Altres secretaris importants del rei, com els valencians Joan Olzina i Francesc Martorell són també figures destacades, tant de la política reial en general, com de la política cultural del regnat²⁴. Penso que val la pena d'aprofundir-hi més.

24. *Valor literario...*, op. cit.; Antonio Beccadelli el Panormita, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*. Versió catalana de Jordi de Centelles. A cura d'Eulàlia Duran. Establiment del text llatí a cura de Mariàngela Vilallonga. Apèndix de Joan Ruiz i Calonja ("Relacions del Panormita amb la cort d'Alfons el Magnànim"). Ed. Barcino. Barcelona 1990, ps. 343-365 especialment.